

Les avantgardes entre segles (XIX-XX): Nous problemes, nous materials, noves solucions

Coordinadors:
Pilar Giráldez, Màrius Vendrell



Patrimoni 2.0 Edicions
www.fempatrimoni.cat
Barcelona, 2015
ISBN 978-84-938711-4-7

Del culte als monuments al descobriment de l'arquitectura vernacle: la Secció d'Arquitectura del Centre Excursionista de Catalunya (1904-1929)

Ramon Graus

La Catalunya dels romàntics era plena de ruïnes de grans coses.

La Catalunya dels noucentistes és plena de petites coses vives.

Joaquim Folch i Torres (1913)

La Secció d'Arquitectura del Centre Excursionista de Catalunya, creada l'any 1904, va consolidar un espai per a la socialització dels joves arquitectes noucentistes fora de l'Escola d'Arquitectura. Tal com hem indicat en d'altres textos (Rosell i Graus, 2010; Graus, 2012, 149-192), l'associació catalanista exercí decididament un paper de suplència cultural davant d'unes institucions públiques esclerotitzades. A mida que passaran els anys es produirà un gir de sensibilitats dels joves arquitectes que partirà del culte romàntic als monuments -per entendre'ns, les excursions al romànic català- cap a un ver descobriment de l'arquitectura vernacle catalana, un gir que es centrarà en un procés de mitificació de la masia, com aquell reducte que conservaria intacte allò genuïnament català, "el fet natural constructiu" del que parlarà Joaquim Folch i Torres. Avançant-nos a les conclusions, es tractarà d'un canvi de paradigma que aproparà l'arquitecte al medi natural, una operació de llarg recorregut que ha marcat l'arquitectura del segle XX al nostre país i de la qual només n'esbossarem els seus orígens.



Figura 1. Escut del Centre Excursionista de Catalunya (1891)

El Centre Excursionista de Catalunya: un espai obert a l'ampli espectre del catalanisme

L'escut del Centre Excursionista de Catalunya (figura 1) mostra plenament les aspiracions ideològiques de la institució i, a la vegada, és el reflex d'un compromís per fusionar dues entitats escindides uns anys abans, tal com ha documentat Iglésies (1964; 1975). Descriu-lo breument: com a fons, un sol ixent surt de darrera la muntanya de Montserrat, just

per sobre la data de 1876 -fundació de la institució abans de l'escissió-, sobreposat a aquest fons trobem un escut caironat amb les quatre barres i un brot d'heura entrelligat, flanquejat per una branca de llorer i una de roure; tot és envoltat per un cercle on hi ha inscrit el nom del Centre. Així, aquest disseny de 1891 fon en un el resplendor del sol ixent de l'escut de l'Associació d'Excursions Catalana i l'escut caironat amb el brot d'heura arrapat a les quatre barres de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (Albesa, 2008).

L'heura -fidelitat i amor perpetu a la pàtria- serà un símbol contínuament recorregut per l'excursionisme català, que inicialment va intentar separar-se del pur alpinisme europeu tot reivindicant l'excursionisme científic, perquè el seu ideari cercava conèixer el país per reconstruir-lo. Precisament, Jacint Verdaguer els dedicà el poema "L'eura" per a l'acte de celebració del vuitè aniversari de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (1884). Recordant l'escut de l'associació, començava glossant (Verdaguer, 1885):

Per què a les fulles d'eura esmeragdines

Deu la figura los ha dat del cor?

Perque, amigues fidels de les ruines,

los donen l'abrigall del seu amor...

...continuava tot insistint en la pèrdua del patrimoni cultural del país -els monuments arquitectònics, els costums, el cançoner...,

Ja un castell, ja un monestir s'ensorra;

ja s'pert, com una joia, una costum;

ja un santuari divinal s'esborra

ab lo vas d'or perdentse lo perfum.

Ja vella cariatide, cansada,

l'arquivolta del temple d'exa anar,

y pedra que avuy pert la portalada,

demà per terra tirarà l'altar.

La gòtica finestra coronella,

si veu torce'l pilar que la sosté,

també torçada acluca sa parpella

divina, que una fada desclogué.

De segle en segle'ls monuments s'esflore,

¡ay! son ramells que passen de mà en mà;

los ulls amants cada matí n'anyoren

algun que, aquella nit, s'esllaviçà.

...i feia una crida final al deure dels excursionistes.

Excursionistes, que pel plà y la serra

en lo camp de la patria espigolau,

ajudàuli a cullir lo que es a terra,

ajudàuli a servir lo que li cau.

En plena *Renaixença* alguns arquitectes sentiran aquesta crida, la seguiran i alguns l'encapçalaran. És prou coneguda la participació d'Elies Rogent a les campanyes per a la restauració del monestir de Ripoll (Hereu, 1987; Lacuesta, 2000a, 40-41) o bé les múltiples activitats excursionistes de Lluís Domènech i Montaner, àmpliament estudiades darrerament per Granell i Ramon (2006, 10-14). D'altra banda, Elies Rogent, des de l'*Associació d'Arquitectes de Catalunya*, ja havia encetat la tradició d'excursions a monuments catalans. Així, en cada excursió, un dels arquitectes associats preparava una memòria, que es llegia durant la visita de l'edifici i que després es publicava en una monografia.

Un cop fusionades les dues associacions, l'any 1891, el Centre Excursionista de Catalunya acollirà arquitectes com Antoni Gaudí i Cornet, Lluís Domènech i Montaner o Josep Puig i Cadafalch i un continu degoteig d'incorporacions, des d'Enric Sagnier i Villavecchia, Joan Baptista Pons i Trabal, Francesc Rogent i Pedrosa, Joaquim Bassegoda i Amigó, Camil Oliveras i Gensana, Antoni Maria Gallissà i Soqué, fins a Bonaventura Conill i Montobbio.

La Secció d'Arquitectura dins de la política de seccions de Cèsar August Torras

Ara bé, tot era a punt per a un canvi d'escala de la institució, ja que allò que va marcar el canvi de segle fou l'entrada massiva del joves, la majoria encara estudiants d'arquitectura, al centre i la revitalització de l'activitat al crear-se la Secció d'Arquitectura impulsada pel seu nou president, Cèsar August Torras. En el seu discurs inaugural de l'any 1903 repetia l'ideari excursionista, tradicionalment obert a totes les sensibilitats del catalanisme i, a la vegada, plantejava la nova reorganització del Centre en seccions. I, així, el dijous 28 de gener de 1904 fou constituïda la Secció d'Arquitectura presidida per Jeroni Martorell i Terrats (figura 2) i el dia 2 de febrer es realitzava la primera excursió de l'agrupació al castell de Centelles ("Constitució...", 1904).



Figura 2. Jeroni Martorell i Terrats a l'entorn de 1903 (1876-T.1903-1951) [Fons Martorell Terrats. Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya-Girona, ref. 22391]

La historiografia del Centre Excursionista de Catalunya (Iglésies, 1964, 225; 1975, 40) i les biografies de Jeroni Martorell (Lacuesta, 2000a, 59; 2000b, 59; 2014, 62) acostumen a indicar que Martorell fou el fundador de la Secció i en fou el president fins l'any 1919, però després de treballar les actes de reunions publicades al Butlletí, podem aportar una taula pràcticament completa de les juntes directives on es veuen els diferents canvis de presidència i la diversitat de membres, molts encara estudiants, que hi participaren activament. La Secció d'Arquitectura fou presidida, doncs, per Jeroni Martorell, però també per Pere Domènech i Roura, Josep Domènech Mansana, Josep Maria Miró Guibernau, Josep Danés i Torras, Ramon Puig Gairalt, Guillem Busquets Vautravers, Josep Maria Martino Arroyo, Pere Benavent de Barberà i Ramon Argilès i Bifet.

Relació de càrrecs a les juntes de la Secció d'Arquitectura del Centre Excursionista de Catalunya (en gris clar els que encara eren estudiants en el moment d'accedir al càrrec)

	President	Vicepresident	Tresorer	Arxiver	Secretari	Vocal	Vocal	Vocal
1904	Jeroni Martorell i Terrats	Enric Catà i Catà	Josep Canaleta Cuadras	Emili Llatas Agustí	Lluís Planas i Calvet	Josep Maria Font i Blanco	Ricard Vauteren Ilario	Ricard Segalà
1905	Jeroni Martorell i Terrats	Enric Catà i Catà	Josep Canaleta Cuadras	Francesc Fargas Margenat	Ignasi Mas i Morell	Josep Maria Font i Blanco	Josep Coll Bacardí	Josep Maria Pericas Morros
1906	Jeroni Martorell i Terrats	Francesc Julià i Serrahima	Joan Torras Puig	Francesc Fargas Margenat	Eduard Baixeras Verdaguier	Josep Maria Pericas Morros	Josep Coll Bacardí	Ignasi Mas i Morell
1907	Jeroni Martorell i Terrats	Francesc Julià i Serrahima	Joan Torras Puig	Josep Coll Bacardí	Eduard Baixeras Verdaguier	Joaquim Manich Comerma	Agustí Domingo i Verdaguier	Ignasi Mas i Morell
1908	Jeroni Martorell i Terrats	Guillem Busquets i Vautravers	Josep Domènech Mansana	Jaume Sintas	Ramon Puig Gairalt	Joaquim Manich Comerma	Agustí Domingo i Verdaguier	Francisco de P. Nebot
1909	Pere Domènech i Roura	Guillem Busquets i Vautravers	Josep Domènech Mansana	Jeroni Martorell Terrats	Ramon Puig Gairalt	Joaquim Manich Comerma	Adolf Florensa Ferrer	Ferran Tarragó i Nogué
1910	Pere Domènech i Roura	Jeroni Martorell i Terrats	Emili Porta Galubart	Ferran Tarragó i Nogué	Josep Maria Miró Guibernau	Benvingut Rius Teixidor	Adolf Florensa Ferrer	Alfons Barba Miracle
1911	Jeroni Martorell i Terrats	Josep Domènech Mansana	Emili Porta Galubart	Enric Matas Ramis	Josep Maria Miró Guibernau	Benvingut Rius Teixidor	Josep Danès Torras	Ferran Tarragó i Nogué
1912	Jeroni Martorell i Terrats	Josep Domènech Mansana	Emili Porta Galubart	Enric Matas Ramis	Josep Maria Miró Guibernau	Benvingut Rius Teixidor	Josep Danès Torras	Ferran Tarragó i Nogué
1913	Josep Domènech Mansana	Ferran Tarragó Nogué	Ignasi Adroer Calafell	Cèsar Martinell Brunet	Josep Danès Torras	Llorenç Ros Costa	Josep Maria Vives Castellet	Joaquim Lloret Homs
1914	Josep Domènech Mansana	Adolf Florensa Ferrer	Lluís Bonet i Gari	Francesc Folguera Grassi	Ignasi Adroer Calafell	Josep Danès i Torras	Guillem Forteza Piña	Gaietà Cabañes Marfà

1915	Josep Maria Miró Guibernau							
1916	Josep Maria Miró Guibernau							
1917	Josep Danés i Torras	Francesc Folguera Grassi	Lluís Bonet i Garí	Enric Mora Gorch	Francesc Maristany Casajuana	Antoni Puig Gairalt	Josep Francesc Ràfols	Lluís Girona Cuyàs
1918	sense dades							
1919	Ramon Puig Gairalt	Lluís Bonet i Garí	Climent Maynés Gaspar	Manel Gausa	Pere Benavent de Barberà	Josep Sandiumenge	F. Xavier Turull i Ventosa	Màrius Gifreda i Morros
1920	sense dades							
1921	Josep Danés i Torras	Josep Domènech Mansana	Santiago Casulleras Forteza	Joan Vives Figuerola	Pere Benavent de Barberà	Bonaventura Bassegoda Musté	Francesc Maristany Casajuana	Joan Padrós Fornaguera
1922	Guillem Busquets Vautravers	Josep Domènech Mansana	Santiago Casulleras Forteza	Joan Vives Figuerola	Pere Benavent de Barberà	Bonaventura Bassegoda Musté	Ramon Argilés i Bifet	Damià Ribas Barangé
1923	Guillem Busquets Vautravers	Pere Benavent de Barberà	Santiago Casulleras Forteza	Joan Vives Figuerola	Ramon Argilés i Bifet	Joan Gordillo Nieto	Ramon Nicolau Griñó	Damià Ribas Barangé
1924	Josep Maria Martino Arroyo	Pere Benavent de Barberà	Santiago Casulleras Forteza	Damià Ribas Barangé	Ramon Argilés i Bifet	Joan Gordillo Nieto	Artur Puig i Riera	Joan Aubert i Camps
1925	Josep Maria Martino Arroyo	Manuel Mayol i Ferrer	Emili Sala i Pibernat	Damià Ribas Barangé	Joan Vives Figuerola	Antoni Maria Pujol Sevil	Artur Puig i Riera	Màrius Gifreda i Morros
1926	Pere Benavent de Barberà	Manuel Mayol i Ferrer	Emili Sala i Pibernat	Damià Ribas Barangé	Joan Vives Figuerola	Artur Puig i Riera	-	-
1927	Pere Benavent de Barberà	Manuel Mayol i Ferrer	Emili Sala i Pibernat	Damià Ribas Barangé	Joan Vives Figuerola	Artur Puig i Riera	-	-
1928	Ramon Argilés i Bifet	Manuel Mayol i Ferrer	Damià Ribas Barangé	Jaume Casulleras	Joan Vives Figuerola	Ignasi Iglesias	F. Xavier Turull i Ventosa	Josep Maria Ros i Vila
1929	Ramon Argilés i Bifet	Manuel Mayol i Ferrer	Damià Ribas Barangé	-	Joan Vives Figuerola	-	F. Xavier Turull i Ventosa	Josep Maria Ros i Vila

Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya als números 109, 121, 138, 150, 162, 174, 186, 198, 210, 220, 233, 265, 294, 317, 330, 343, 355, 361, 374, 387, 398 i 410.

Tanmateix, els inicis de la Secció d'Arquitectura del Centre Excursionista són un xic més complexos ja que hi conflueixen diversos esforços que es desenvolupaven en paral·lel. En primer lloc, és ben certa la voluntat de Cèsar August Torras de dinamitzar el Centre amb nous espais de socialització d'interessos comuns, ja que crearà dins del seu mandat el 1904 les seccions d'Arquitectura, Folklore i Fotografia, el 1908 les d'Esports Muntanya i Geologia i Geografia Física, el 1911 la d'Arqueologia i Història i el 1916 la d'Enginyeria (Iglésies, 1975, 40). Però en segon lloc, cal remarcar la

coincidència d'interessos de Lluís Domènech i Montaner, en aquell moment director de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona -ho fou de 1900 a 1919-, i arquitecte de les obres de remodelació de la seu del Centre al carrer Paradís, propietat del seu oncle Ramon de Montaner (Lacuesta, 2000, 39). Les obres foren començades l'any 1904 i inaugurades l'octubre de 1905 (Galí, 1983, 53-54) i s'alliberaren les columnes restants de l'antic temple romà. La massiva entrada d'estudiants d'arquitectura a la Secció no s'entendria sense la participació activa del director de l'Escola. En paral·lel i en tercer lloc, cal tenir en compte que bona part del nucli fort que formarà la Secció provenia de la Lliga Regionalista. La Lliga, durant el mes de novembre de 1902 (Aulet, 1992, 68), havia creat la Federació Escolar Catalana, presidida per Pere Domènech i Roura -fill de Lluís Domènech i Montaner-, per aglutinar els estudiants universitaris propers al seu partit, en competència directa amb d'altres associacions catalanistes: l'històric Centre Escolar Catalanista, l'Agrupació Escolar Catalanista "Ramon Llull", l'Agrupació Escolar Republicana Autonomista o l'Agrupació Escolar "Doctor Robert". I, simptomàticament, la Federació Escolar Catalana s'havia organitzat internament en el que anomenaven "Acadèmies", d'una manera molt semblant, per exemple, a la Congregació Mariana dels jesuïtes (Aulet, 1992, 46-66), amb una voluntat de conreu de l'especificitat professional dels afiliats. D'aquesta manera ja s'havia creat durant el mes de desembre de 1902 l'Acadèmia d'Arquitectura dins de la Federació Escolar Catalana ("Federació Escolar...", 1902) que:

"[...] te en projecte varias excursions als principals monuments de Catalunya, pera obtenir fotografias y estudis gráfichs dels mateixos a disposició dels socis; comptant ja ab una important colecció de documents recullits particularment per alguns dels individus que han entrat a constituirla y que 'ls han cedit pera l'Arxiu de la mateixa."

El consell acadèmic estava format per Francesc Julià i Serrahima, Josep Maria Pericas i Morros, Lluís Planas Calvet, Enric Catà i Catà, Rafael Masó i Valentí i Melcior de Palau i Simon. Les activitats que coneixem semblen més aviat minses, una primera visita a uns forns de guix i ciment i un parell de conferències de Pere Domènech i Jeroni Martorell, però sembla prou clar que les idees clau ja hi eren. Així, quan es convocà el Primer Congrés Universitari Català de gener de 1903 (Primer Congrés, 1905, 235-238), Pere Domènech i Roura encapçalà un nodrit grup d'estudiants de la Federació Escolar Catalana que un any i mig més tard passaran a formar part de la Secció d'Arquitectura del Centre Excursionista¹. La manca de continuïtat d'aquest projecte dins del marc de

¹ Relació d'estudiants de la Federació Escolar Catalana que s'afiliaran al Centre Excursionista de Catalunya tot just després de la constitució de la Secció d'Arquitectura: Josep Maria Barenys Gambús, Enric Catà i Catà, Josep Domènech Mansana, Pere Domènech i Roura, Agustí Domingo i Verdager, Josep Goday i Casals, Josep Granada Balcells, Francesc Guàrdia i Vial, Francesc Julià i Serrahima, Jeroni Martorell i Terrats, Ignasi Mas i Morell, Melcior de Palau Simon, Josep Pausas Coll, Josep Maria Pericas Morros, Lluís Planas i Calvet, Ramon Puig Gairalt, Manuel J. Raspall i Mayol, Josep Renom Costa, Ferran Tarragó i Nogué, Jaume Torres Grau, Ricard Vanteren Ilario, Melcior Viñals Muñoz.

la Lliga i la creació de la Secció d'Arquitectura l'any 1904, no ens sembla que es pugui deslligar de la tempesta política que allunyà els partidaris de Prat de la Riba, Cambó o Puig i Cadafalch dels seguidors de tesis més esquerranes com Lluís Domènech i Montaner, arrel dels fets de la presència d'Alfons XIII a Barcelona.

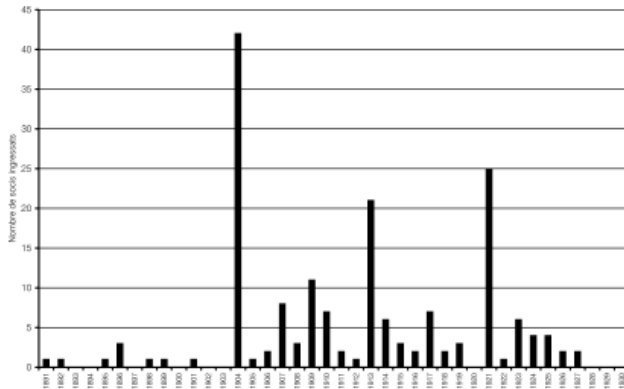


Figura 3: Any del primer ingrés de socis (estudiants d'arquitectura o arquitectes) al Centre Excursionista de Catalunya (Elaboració pròpia)

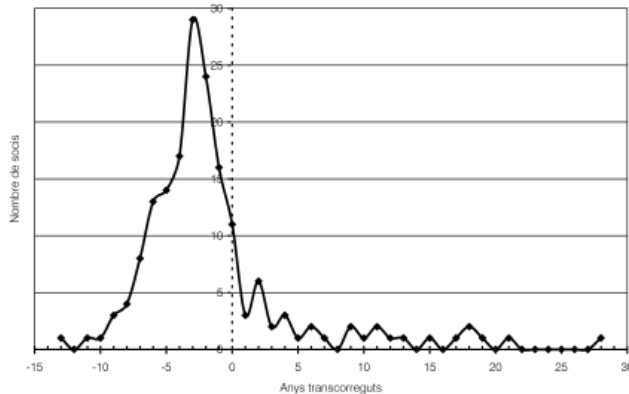


Figura 4: Anys transcorreguts entre el primer ingrés i l'obtenció del títol d'arquitecte (el 0 a l'eix de les abscisses) (Elaboració pròpia)

Ens sembla que a la figura 3 mostrem prou clarament com l'any 1904 significa l'accés massiu i concertat d'una quarantena de joves arquitectes dins del Centre. Als anys 1913 i 1921 es repetirà l'augment d'adhesions, com si d'una manera cíclica, cada vuit o nou anys algú donés una empenta per animar als estudiants. Amb l'objectiu d'afinar aquest diagnòstic hem preparat la figura 4 que mostra com les afiliacions al Centre es realitzen mentre els alumnes cursen la carrera, segurament com un complement que garantia relacions socials, diversió i, perquè no, en alguns casos plataforma d'afirmació catalanista i professional a mig termini.

La Secció d'Arquitectura, doncs, prometia als estudiants una espai de relació i socialització basat en l'ideari de l'excursionisme científic. Les seves activitats prengueren forma durant la tardor amb un cicle de conferències encapçalat per la ponència programàtica llegida per Jeroni Martorell el dia 21 de novembre de 1904 amb el títol *L'història de l'arquitectura catalana y l'educació de l'arquitecte*. L'estudi del passat català, dels seus monuments, per part de Martorell, és plantejat des de l'operativitat, com a lloc d'on aprendre i des de la necessitat de produir una arquitectura nacional moderna.

Els primers anys de la Secció es caracteritzaven per la voluntat de fixar un model d'excursió on un grup reduït de socis viatgés a un monument de fora ciutat,

en fes l'aixecament gràfic i s'encarregués a un dels companys la preparació d'uns dibuixos i d'una recopilació de fonts històriques de cara a la preparació d'un article monogràfic per publicar al Butlletí del Centre. Fruit d'aquest mètode de treball són els treballs que publiquem a les figures 5 i 6 on es prefereix el dibuix en projecció axonomètrica seccionada o en perspectiva a vol d'ocell del monument, en la línia dels dibuixos de Viollet i de Choisy, i que ja són lluny dels dibuixos del primer excursionisme romàntic, d'un Rigalt o d'un Parcerisa.

Tanmateix, si bé una part de les activitats de la Secció es dedicaren, com era d'esperar, a la visita de monuments arquitectònics del passat, un important nombre de sortides es dedicarà al coneixement de l'arquitectura contemporània catalana i un altra part a la visita

de tallers, fàbriques i subministradors de materials de construcció. Però ja havíem avisat que una part del programa de la Secció d'Arquitectura mirava endavant, cap l'arquitectura moderna catalana i calia conèixer els mitjans de producció a l'abast.

El descobriment de l'arquitectura vernacla: els concursos d'arquitectura

Per activar la participació dels socis i captar-ne de nous s'inicià a partir de 1912, durant la segona etapa de presidència de Jeroni Martorell -fixem-nos en la repuntada de nous socis de l'any 1913 a la figura 3-, la convocatòria d'uns concursos d'arquitectura

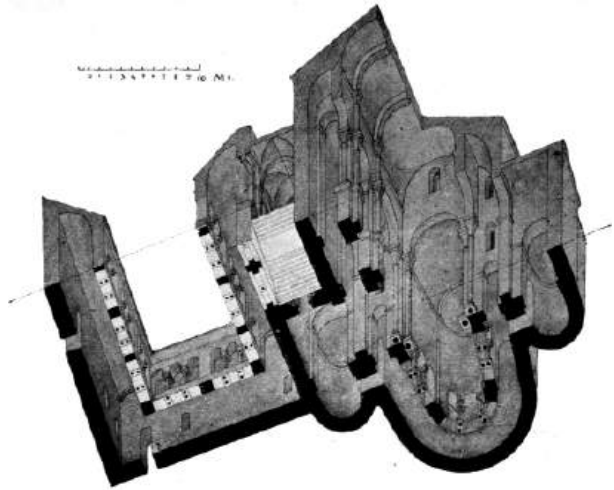


Figura 5. Monestir de Sant Pere de Roda dibuixat per Antoni de Falguera (Falguera, 1905, 326)



Figura 6. Castell de Palafolls dibuixat per Isidre Puig Boada (Puig Boada, 1913, 35)

de caràcter anual, però finalment de periodicitat irregular². Es poden trobar breus referències d'aquests concursos a les obres generals de l'excursionisme (Iglésies, 1964, 225, 266; Galí, 1983, 106) i n'han parlat parcialment diversos autors al biografar socis destacats, aquest és el cas de Suàrez i Vidal (1993, 21-26, 137-140), amb els germans Puig Gairalt, i Puigvert (2008, 32-34), amb Josep Danés i Torras. Aquests concursos també miren endavant i endarrere com la resta d'activitats que hem comentat fins ara. I, aquesta vegada ho fan d'una manera prou explícita, ja que el concurs té dos apartats principals que es repeteixen a cada edició: un apartat d'arqueologia arquitectònica i un d'estudis i projectes d'arquitectura.

El primer concurs es convocà el mes de juny de 1912 a l'objecte de *fomentar l'arquitectura nacional catalana y enriquir l'història del nostre art en aqueixes belles manifestacions*. Per copsar les intencions més internes del concurs disposem de la transcripció del comentari de Jeroni Martorell al veredict del jurat del primer concurs al desembre de 1912 (Martorell, 1913), on insistia en mirar enrere per anar endavant. I s'expressava en un to molt influenciat pel positivisme d'Hippolyte Taine, tan estimat pels arquitectes catalanistes:

L'art arquitectònic no és mai obra d'un home: és conseqüència de l'esforç de tot un poble, d'una civilització. Les formes d'art, en les millors èpoques de l'història mai han sigut universals. Es l'escola, és l'esperit d'una ciutat, d'una encontrada, qui ha elaborat, generació darrera d'altra, determinats elements, i ha aconseguit el sùmmum de la perfecció. [...]

Mireu les catedrals del Nord d'Europa, fetes de pedra, totes calades, a propòsit per ésser vistes entre boires. Mireu les catedrals de l'Itàlia, construïts, els llurs amples paraments, de marbre, que brilla esplendorós, ferit per la llum d'un sol meridional.

Contempleu les catedrals castellanes, farcides d'ornamentació, aparatoses; les catedrals de Catalunya, de línies simples i refinades.

L'arquitectura seria el reflex del *milieu*, que marcaria indefectiblement el *caractère* de la producció artística, i el seu element diferenciador.

Allò que primer s'entreu és l'extremada varietat de temes que es proposen en aquests concursos -aixecament de patrimoni arquitectònic, projectes nous, recuperació de les arts aplicades-. Lentament, però, a mida que avancen les convocatòries, pren cos l'interès per la "casa", per l'arquitectura domèstica, i es fa prou visible la pressió de la Secció per incentivar l'estudi del seu model mitificat: la masia. En aquest punt, tal com han apuntat Suàrez i Vidal (1993, 137), és on és més evident el pes del dictat de Joaquim

2 I Concurs (1912), II Concurs (1913), III Concurs (1915), IV Concurs (1916), V Concurs (1922) i VI Concurs (1924).

Folch i Torres des de la “Pàgina artística” de *La Veu de Catalunya*. Puntualment, a cada convocatòria del concurs, publica la seva crítica punyent i sempre orgànica cap a la consecució d’una arquitectura nacional. Així, el 1912, planteja un camí, no tant basat en l’arquitectura culta del passat sinó en l’arquitectura humil del món popular que hauria estat preservada de les modes foranes (Flama, 1912):

La línia gloriosa dels estudis arqueològichs, fets en gran part pel Centre Excursionista, vé en aquest moment a demostrarnos la seva insuficiència pera inocular en les nostres noves produccions el sabor català. [...] pera refer la nostra tradició arquitectònica, veritable y estructural, y sense la qual es impossible que l’esperit català aleni en les nostres obres modernes; l’hem de cercar en l’arquitectura popular, en les nostres masíes [...]

Precisament, un cop realitzat el segon concurs, Folch i Torres qualifica molt intencionadament a la masia com “el fet natural constructiu” (Flama, 1914):

Es satisfactori, veritablement satisfactori, veure com seguint aquesta creença nostra es va a la comprovació d’això en l’ordre dels fets, i com al costat dels que recullen les velles masíes catalanes, que són el fet natural constructiu, en certa manera venen els qui intenten portar a la solució arquitectònica aquesta teoria, guarnint els òssos de la vella masía amb tota la gràcia i la dignitat dels fets constructius que en ella s’acompleixen.

Aquestes tesis són les que s’imposaran a la Secció d’Arquitectura i Josep Danés, president de la Secció, al comentar el IV Concurs (Danés, 1917) testimonia el gir que s’ha produït:

En l’arquitectura popular és on es troben, fins a èpoques relativament modernes, punts de partida, ja que no sols ha permanescut més aïllada de tota classe d’influències, sinó que els resultats de les investigacions demostren que [...] en l’arquitectura popular hi predomina l’esperit nacional, essent sols variants d’estil ço que produeix diversitats accidentals del temps.

El gir és important, si a finals del segle XIX els excursionistes miraven els grans monestirs medievals -Ripoll, Pobles, Santes Creus, Sant Pere de Roda...- i d’allà n’havien d’extreure detalls decoratius i pautes de composició ara la Secció d’Arquitectura cerca el fil vivificador en l’arquitectura vernacle de la masia, allò fora del temps, ja que "ha permanescut més aïllada" (figura 7).

Els concursos d’arquitectura del Centre cal veure’ls singularment com un espai de projecció dels joves arquitectes, el lloc on es donaren a conèixer els Folguera, Puig Gairalt, Bonet i Garí, Bergós, Puig Boada, Benavent, etc. N’és un bon exemple l’amistat



Figura 7. Primer premi del III Concurs d'arquitectura. Tema VII: Estudi complet d'una vil·la d'esbargiment en un poble veí de Barcelona per Francesc Folguera i Josep Danés, 1915 [Fons Folguera Grassi. Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya-Barcelona, ref. H 102G/5/3367]

forjada per Isidre Puig Boada, Lluís Bonet i Garí i Francesc Folguera i Grassi, que aquells anys s'autodenominaven *La Industrial Arqueològica* (Freixes, 2014), ja que compartien intensament aquestes afeccions. El seu entusiasme els portà a comprar el castell de Lladurs al Solsonès, per prevenir-ne la venda o l'enderroc imminent (Bonet, 2012).

Els efectes limitats de l'Inventari Gràfic de Catalunya

Aquests anys la Secció d'Arquitectura encetà dues iniciatives de gruix: l'Inventari Gràfic de Catalunya i l'Estudi de la Masia Catalana. Per qualificar la primera recorrem a la memòria d'Alexandre Galí, ell s'hi refereix així: *L'Inventari gràfic! Heus aquí una altra de les ambicions desmesurades del Centre, com les de la Cartografia, la Meteorologia i tantes altres.* (Galí, 1983, 108). I pensem que té raó, ja que la voluntat de suplir aquelles mancances del que hauria de ser un estat modern feia endegar iniciatives difícils de portar a terme des del voluntarisme excursionista.

Tal com Ganau (1996, 304) ens adverteix, la idea de crear l'Inventari Gràfic de Catalunya ja estava a l'ambient, l'Estat espanyol havia endegat l'any 1900 la iniciativa d'un catàleg nacional de monuments que havia encarregat al professor Manuel Gómez Moreno. Per altra banda, cal tenir en compte també la nova plataforma dels Estudis Universitaris Catalans sorgits del I Congrés Universitari Català de 1903. Allà Josep Puig i Cadafalch assajà en el seu curs sobre Història de l'art català entre 1905 i 1906 (Jardí, 1975, 86), una metodologia de buidat sistemàtic de fonts escrites, d'excursions i de recopilació de materials que marcarà a tot una generació de joves -Falguera, Goday, Folch i Torres...-.

Al Centre Excursionista tot començà l'any 1908 recollint ja l'antiga tradició de preparar una exposició de material recollit pels socis; en aquest cas una exposició de postals, una *Exposició de Postals com inventari gràfic de Catalunya*, amb una Comissió Organitzadora on hi eren Jeroni Martorell i Josep Maria Pericas. Per a l'Exposició es reberen unes 5.000 postals, allà es veieren obres d'arquitectura juntes per primer cop i les associacions mentals eren inevitables. Poc més tard, Jeroni Martorell llegí una conferència a la seu excursionista proposant l'Inventari.

La història ha estat àmpliament explicada (González i Lacuesta, 1984, 26-35; Lacuesta, 1986, 10-14; Ganau, 1996, 365-373; Lacuesta, 2000a, 59-81), l'inventari s'inicià al Centre, al I Congrés Excursionista Català es debateren unes *Bases per a la formació del Catàleg general y metòdic dels objectes monumentals y arqueològics y belleses naturals de Catalunya*, i l'Institut d'Estudis Catalans acabà impulsant, dins de l'estructura de la Mancomunitat de Catalunya, el Servei de Conservació i Catalogació de Monuments l'any 1915, dirigit precisament per Jeroni Martorell. I si es vol, s'allargà fins al projecte del Repertori Iconogràfic de l'Art Espanyol de l'Exposició Internacional de Barcelona (Carrasco i Lacuesta, 2010).

Ara bé, ens interessa aturar-nos en unes paraules de Jeroni Martorell a la seva conferència (Martorell, 1909) perquè permeten valorar i reforçar l'ambient de científicitat positivista (Casassas, 2004) que planteja una manera nova d'entendre la història de l'art. Així, pel que fa a l'Inventari:

La seva aspiració es conèixer el major nombre d'exemplars possible, posar unes obres al costat de les altres y presentar les relacions que entre elles existeixen, no ab comentaris, sinó gràficament. Teoritzar lo menos possible; citar exemples, fets. Es aquesta la tendencia actual de l'arqueologia: adoptar un mètode científic semblant al que se segueix per classificar les especies dels regne animal y vegetal. Cada exemplar té entre les seves variants un lloc precís; se fixen les seves característiques, s'en fan agrupaments, s'ordenen metòdicament. Com més extensa siga la colecció que s'en conegui d'una manera més precisa, podran relacionar-se, podrà fer-se l'història de l'art.

I malgrat que l'inventari gràfic tampoc tingué continuïtat dins del Centre, una altra iniciativa s'endegà amb un esperit semblant: l'estudi sistemàtic de la Masia catalana.

La confirmació del viratge cap allò vernacle: l'Estudi de la Masia Catalana

Com ja hem comentat, la virada de les activitats de la Secció d'Arquitectura dels monuments cap a l'arquitectura vernacle de la casa fou en bona part comandada externament per Joaquim Folch i Torres a les planes de *La Veu de Catalunya*. En Folch i Torres escriurà, entre 1912 i 1913, una sèrie d'articles encapçalats pel lema *L'obra de l'art popular*. És allà on desenvoluparà una ferma campanya per educar la mirada sobre l'art popular català i, a la vegada, empènyer les joves generacions d'arquitectes catalanistes cap a la cerca d'una arquitectura verament nacional. Allà explicava com les "grans coses" que interessaven els romàntics estaven empeltades d'esperit universal -els monestirs romànics, per exemple-, mentre que les "petites coses vives" de l'art

popular representaven l'*home barallant-se amb la natura, ordenant-la* (Folch i Torres, 1913), una mena d'*struggle for survival*.

És, també, en aquest context que cal situar el treball històric i profundament erudit que Josep Puig i Cadafalch presentà sobre "La casa catalana" al Congrés d'Història de la Corona d'Aragó de 1908 (Puig i Cadafalch, 1913, 1041), on defensa que la casa *es la que retrata mellor la vida reyal, es l'obra arquitectònica que reflecta més bé el modo de ser del poble y les relacions d'unes raçes ab les altres, y lo que hi ha permanent de les antigues idees. [...] A Catalunya, l'arquitectura de la casa es un art permanent: es l'art arquitectònic més nostre*. Així, del món medieval enrere, fins al substrat romà, i del món medieval endavant, Puig desgranaria les evidències d'una "casa catalana".

L'Estudi de la Masia Catalana cal veure-la a redós de l'ambient creat per aquestes iniciatives que acabem de comentar. I és clar, que l'estudi de la masia, com les excursions, com els concursos, havia de tenir un caràcter operatiu. Un dels principals protagonistes de l'aventura, Josep Danés (1917, 76), afirmava:

La nostra masia feta de tres cossos paral·lels, es conserva estructuralment sempre la mateixa, sols varien les finestres, les portes, en una paraula, la part d'ornamentació, que marquen pel segell propi l'època en què foren construïdes. Cal pensar amb l'exemple d'Anglaterra, que de l'ennobliment dels humils "Cottage", n'ha fet una arquitectura propia, i evitar el que en lloc d'apendre'n el procediment calquem els seus resultats, que per ells són excel·lents, però no diuen amb el nostre temperament, clima, mitjans, paisatge...

Calia, doncs, comprendre la masia, com els anglesos ho havien fet amb el *cottage*, per fer una arquitectura nova i nacional.

La història de la iniciativa de l'estudi ja ha estat abastament explicada (Bonet, 1982; Prats, Llopart i Prat, 1982, 82-83; Galí, 1986, 38-40; Solà, 2010; Moner i Puigvert, 2010). Tot començava amb un encàrrec extern l'any 1923 ("Noves...", 1923):

ESTUDI DE LA MASIA CATALANA.- En nom de la "Fundació Concepció Rabell i Civils", el Sr. Rafel Patxot ha ofert al CENTRE els mitjans per efectuar i publicar un estudi complet de la Masia Catalana sota els aspectes: històric, arquitectònic, jurídic, etc. És aquesta una obra importantíssima que encara està, pot dir-se, completament per fer i no cal dir que el CENTRE ha acceptat ben agraït la dita oferta i, d'acord amb la "Fundació", posarà tot el seu esforç perque l'obra resulti digna del tema a ésser estudiat.

En una de les reunions prèvies que es va fer amb Rafael Patxot *hom concebia l'estudi a fer com una apologia de la família, vivint arrelada damunt el terror* ("Memòria...", 1927, 64), no era ara, però, només un problema de crear una arquitectura nacional,

de crear aquell estil arquitectònic atemporal que reclamava Folch, sinó que la recerca entroncava amb la línia pairalista (Puigvert, 1998) que cercava el retorn d'un ordre social de caire tradicionalista: *Per dur-lo a terme hauria d'acomplir l'estudi tots els aspectes, històric, moral, arquitectònic, pintoresc, folklòric, jurídic, etc.* Conseqüentment, la comissió executiva fou encapçalada per l'etnòleg Josep M. Batista i Roca i pels arquitectes Josep Danés i Torras i Lluís Bonet i Garí.

L'estudi avançà amb dificultats, però a l'exil·liar-se Patxot fou aturat quan disposava d'un fons d'unes 7.000 fotografies i dibuixos (figura 8). D'aquest estudi en derivaren diversos textos dels anys vint i trenta que han aprofitat, manllevat o aprofundit aspectes de l'arquitectura vernacle catalana (Pla, 1926; Sandiumenge, 1929; Griera, 1932). Tanmateix, cal destacar que ja des de bon principi els vents no foren favorables. L'arribada de la Dictadura de Primo de Rivera, la pèrdua de les institucions per part de la classe política que impulsava el catalanisme, els canvis profunds de la societat als anys vint, feren que el projecte de gestar una arquitectura nacional basada en les arrels de l'art popular restés buit de caràcter operatiu o tergiversat, ben aviat.

Els fils que es poden estirar d'aquesta experiència són variats i parcialment contradictoris (Puigvert, 2010).

Per una banda s'allarguen fins al regionalisme del Poble Espanyol de Montjuïc

(Bengoechea, 2004), on retrobem a dos amics del Centre, a Francesc Folguera, dins l'equip de disseny, i a Isidre Puig Boada, com arquitecte de l'empresa constructora Material y Obras, S.A. (Graus, 2012, 509). Al contrari, també activaran la sensibilitat de joves que abraçaran l'avantguarda, com els germans Puig Gairalt o Sixte Illescas, soci del CEC des de 1921, que abans d'obtenir el títol d'arquitecte, l'any 1928, col·laborà donant fotografies a l'Estudi de la Masia Catalana i que a les seves memòries (Illescas, 2008) recordarà tot allò que havia après fora de l'Escola d'Arquitectura:

Pel nostre compte vam estudiar també el gòtic català, les masies i l'arquitectura neoclàssica, fent fotografies, la qual cosa es va completar l'any 1927 amb un viatge per tot el nord d'Itàlia amb el cotxe d'en Sert, que vam fer ell, en Torres i jo



Figura 8. Fitxa de treball de l'Estudi de la Masia Catalana d'un edifici a Gelida, 1930. [Joan Estorch, fotògraf, Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya, Estudi de la Masia Catalana, ref. 1763].

Interseccions amb la geografia humana i el moviment Heimat

Ja per acabar, hem de recordar que la historiografia de l'excursionisme ha insistit en l'especificitat de l'excursionisme català respecte l' europeu pel que fa al seu marcat caràcter científic front l'excursionisme de caire alpi (Iglésies, 1964, 57-58; Marfany, 1996, 297-298); en una nació sense Estat l'excursionisme supliria la manca d'institucions. En bona part això és cert, però cal ser conscients que a Europa ens podem trobar amb fenòmens similars i que podien ser font d'inspiració de les tasques del Centre. En tot cas, ara per ara, el més difícil serà demostrar-ne els lligams.

Per una banda, cal apuntar que els aspectes més sistèmics de les idees expressades per Puig i Cadafalch, Folch i Torres i altres socis del Centre pel que fa l'arrelament de l'arquitectura vernacla al lloc des d'una perspectiva renovellada -en especial, l'estudi de la regió geogràfica- cal cercar-les, molt especialment, dins del context de la nova escola de geografia humana (Grau, 2003) de Paul Vidal de la Blache, de Jean Brunhes i, poc més tard, via Pau Vila (Vilà, 1981), del director de l'*Institut de Géographie Alpine* de Grenoble, Raoul Blanchard, que va impartir un curs de geografia de muntanya al Centre el 1922. Així la geografia física -relleu, clima i vegetació- que ja havia estat treballada al Centre per Jaume Almera o Norbert Font i Sagué, especialment els estudis geològics, ara quedava ampliada o compensada amb la geografia "humana" francesa -poblament, activitats econòmiques, camins i, finalment, nuclis habitats-. Ja s'entreveu que la casa i el medi prenien un paper destacat en aquests tipus d'estudis (figura 9).

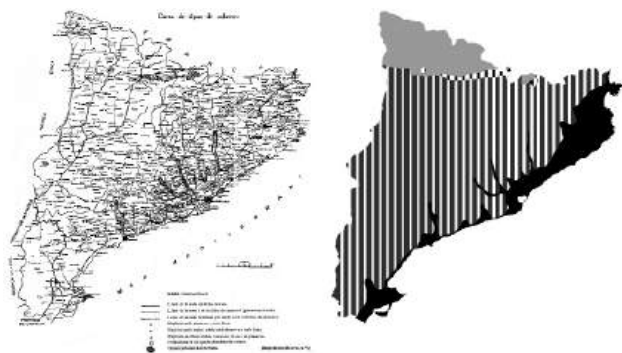


Figura 9. Un assaig de mapa de cobertes de Catalunya dibuixat per l'alumna M. Assumpció Pascual, de l'Escola Normal, sota la direcció del geògraf Pau Vila, 1922 (Pascual, 1922). [Llegenda dibuix interpretatiu d'elaboració pròpia. Blanc: zona amb domini absolut de terrats. Negre: preeminència de terrats. Ratllat gris: preeminència de teula àrab. Ratllat negre: zona de transició teula àrab i pissarra. Gris: preeminència de pissarra]

D'altra banda, tampoc no hem de descartar una via de complicitat amb els contactes germànics. Cal plantejar-se quines connexions podrien establir-se amb el *Deutsche Bund für Heimatschutz*, fundada l'any 1904 a Dresde, que potser es podria traduir com *Lliga per a la protecció de la pàtria alemanya*, tot i que la paraula pàtria es podria interpretar com a llar o també com a terra o terror. Com planteja Otto (1983), durant les primeres dècades del

segle XX, almenys fins a la Primera Guerra Mundial, el *Bund für Heimatschutz* es va adherir a una reforma de l'arquitectura que fos responsable de la protecció del paisatge alemany sense renunciar del tot a les innovacions del món modern, amb una convicció

sempre present: la continuïtat de la tradició. L'associació va créixer ràpidament i així l'any 1911 tenia uns 15.000 afiliats i s'havien creat associacions semblants a Suïssa, Àustria i Escandinàvia. Així mateix, disposava d'un butlletí de difusió i tenia sis grups de treball autònoms especialitzats en la protecció dels monuments, la protecció de l'arquitectura rural, la protecció del paisatge, la protecció de la flora i la fauna locals, del foment i cura de l'art popular i del manteniment dels usos i costums de la cultura alemanya popular. Pensem que és prou evident la similitud d'interessos amb els del Centre Excursionista.

Així mateix, el punt de contacte més directe entre *Heimatschutz* i el Centre el trobem en la tasca de l'arquitecte suís Alfred Baeschlin (1883-1964). Medina-Warmburg (2002) ja ha mostrat el seu paper cabdal com a fundador del grup suís -*Schweizerische Vereinigung für Heimatschutz*- i com arribà a Barcelona pel volts de 1918. Podem confirmar com prou aviat Baeschlin s'inscriví com a soci al Centre l'any 1922 i participà al V Concurs d'arquitectura del mateix any, on fou premiat en dos apartats. Ja entenem que aquestes dates són tardanes, amb el sentit que el procés de canvis d'objectius del centre ja s'havia produït, però cal assenyalar-ne la convergència. Temporalment, Baeschlin s'establirà com a arquitecte a Barcelona i més tard a València (García-Esparza, 2011; 2012), ja als anys trenta publicarà els seus estudis d'arquitectura popular més coneguts (Baeschlin, 1930a; 1930b; 1934), que el converteixen en una de les baules del redescobriment de l'arquitectura vernacla, també per part dels joves del grup del GATCPAC que publicaran algun dibuix seu a les pàgines d'A.C.

En conclusió, els fils són tènues, però el Centre Excursionista de Catalunya estimulà l'interès per l'arquitectura de la "casa" en les generacions joves d'arquitectes cansades dels dibuixos de ruïnes i dels projectes de palaus de l'Escola oficial. De manera que el Centre, ben conscientment, esdevingué un dels motors de la modernització de l'arquitectura catalana dels primers trenta anys del segle XX.

Referències citades

Conferències y sessions: Secció d'arquitectura. 1904. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (119) (desembre): 391–392.

Constitució de la Secció d'Arquitectura. 1904. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (109) (febrer): 62–63.

Federació Escolar Catalana: Al local d'aquesta... 1902. *La Veu de Catalunya*, 19 de desembre [ed. vespre]: 2.

Memòria dels treballs fets per a l'estudi de La Masia Catalana. 1927. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (381) (febrer): 63–68.

Noves: Estudi de la Masia Catalana. 1923. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (343) (agost): 249.

Primer Congrés Universitari Català. 1905. Barcelona: Estampa d'En Joseph Cunill.

Albesa, Carles. 2008. Els escuts de les entitats excursionistes i el seu simbolisme (1876-1931). *Muntanya* (878) (agost): 34–39.

Aulet, Jaume. 1992. *Josep Carner i els orígens del noucentisme*. Barcelona: Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Baeschlin, Alfred. 1930a. *Casas de campo españolas*. Barcelona: Canosa.

Baeschlin, Alfred. 1930b. *La arquitectura del caserío vasco*. Barcelona: Canosa

Baeschlin, Alfred. 1934. *Ibiza: serie primera*. [València]: Vilanova.

Bengoechea, Soledad. 2004. *Els secrets del Poble Espanyol, 1929-2004*. Barcelona: Poble Espanyol de Montjuïc, SA.

Bonet i Armengol, Jordi. 2012. Mossèn Joaquim Calderer i Serra, 1929-2011. *Taüll* (34) (gener): 37.

Bonet i Garí, Lluís. 1982. Estudi de la masia catalana. *Muntanya* (722) (agost): 147–153.

Carrasco, Maria Antònia i Raquel Lacuesta. 2010. El 'Repertori Iconogràfic' de l'Art Espanyol. *Revista de Catalunya* (261) (maig): 63–96.

Casassas Ymbert, Jordi. 2004. La historiografia del positivisme. A *Història de la historiografia catalana*, editat per Albert Balcells, 161–186. Barcelona: Secció Històrico-Arqueològica, Institut d'Estudis Catalans.

Danés i Torras, Josep. 1917. El IV Concurs d'Arquitectura. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (266) (març): 75–77.

Falguera, Antoni de. 1905. Monastir de Sant Pere de Roda (Continuació). *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (130) (novembre): 322–331.

Flama [pseudònim de Joaquim Folch i Torres]. 1912. El Concurs d'Arquitectura del Centre Excursionista de Catalunya. *La Veu de Catalunya*, 19 de desembre: pàgina artística 157.

Flama [pseudònim de Joaquim Folch i Torres]. 1914. El II Concurs d'Arquitectura del Centre Excursionista. *La Veu de Catalunya*, 12 de març: pàgina artística 221.

Folch i Torres, Joaquim. 1913. Notes sobre l'Art Popular: l'arquitectura de les nostres viles. *La Veu de Catalunya*, 27 de març: pàgina artística 171.

Freixes, Carles. 2014. *Dels castells a les cases de poble: Isidre Puig Boada i l'interès noucentista pel patrimoni arquitectònic (1920-1944)*. Treball final del màster en Teoria i Història de l'Arquitectura dirigit per Ramon Graus. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya. <http://hdl.handle.net/2099.1/22287>.

Galí, Alexandre. 1983. *Història de les Institucions i del moviment cultural a Catalunya, 1900 a 1936: Llibre X: Institucions de Cultura Popular*. Barcelona: Fundació Alexandre Galí

Galí, Alexandre. 1986. *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya, 1900 a 1936: Llibre XVIII: Fundacions, premis, beques i pensions: Llibre XIX: Congressos i moviment científic i filosòfic*. Barcelona: Fundació Alexandre Galí.

Ganau, Joan. 1996. *Els inicis del pensament conservacionista en l'urbanisme català (1844-1931)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

García-Esparza, Juan Antonio. 2011. Alfredo Baeschlin y la arquitectura popular vanguardista, Ibiza 1933-1934. *Ars Longa: cuadernos de arte* (20): 195–205.

García-Esparza, Juan Antonio. 2012. Casas de campo españolas (1930): La revisión de un libro de Alfredo Baeschlin. *Ciudad y territorio: estudios territoriales XLIV* (174): 743–758.

González, Antoni i Raquel Lacuesta. 1984. *Diputació de Barcelona: Servei de Catalogació i Conservació de Monuments: Memòria 1983: 1380-1980: Sis segles de protecció del patrimoni arquitectònic de Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Granell, Enric i Antoni Ramon. 2006. *Lluís Domènech i Montaner: Viatges per l'arquitectura romànica*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.

Grau i Fernández, Ramon. 2003. El positivisme historiogràfic de Puig i Cadafalch i l'arquitectura catalana. A *Puig i Cadafalch i la Catalunya contemporània*, editat per Albert Balcells, 97–107. Barcelona: Secció Històrico-Arqueològica, Institut d'Estudis Catalans.

Graus, Ramon. 2012. *Modernització tècnica i arquitectura a Catalunya, 1903-1929*. Tesi doctoral dirigida per Pere Hereu i Jaume Rosell. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya. <http://hdl.handle.net/10803/98250>.

Griera, Antoni. 1932. La casa catalana. *Butlletí de dialectologia catalana: revista catalana de lingüística XX*: 13–329.

Hereu, Pere. 1987. *Vers una arquitectura nacional*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.

Iglésies, Josep. 1964. Història de l'excursionisme. A *Enciclopèdia de l'excursionisme: Volum I: Història (1876-1939)*, 17–366. Barcelona: Rafael Dalmau, editor.

Iglésies, Josep. 1975. Presència de l'excursionisme dins la cultura catalana. A *L'excursionisme a Catalunya, 1876-1976: Cent anys del Centre Excursionista de Catalunya*, editat per Lluís Carulla i Maria Font, 18–60. Barcelona: Fundació Carulla-Font.

Illescas, Sixte. 2008. Autobiografia. A *Sixte Illescas, arquitecte (1903-1986): De l'avantguarda a l'oblit*, editat per Manuel Brullet i Albert Illescas, 15–282. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.

Jardí, Enric. 1975. *Puig i Cadafalch: Arquitecte, polític i historiador de l'art*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.

Lacuesta, Raquel, ed. 1986. *Diputació de Barcelona: Setanta anys de catalogació i conservació de monuments*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Lacuesta, Raquel. 2000a. *Restauració monumental a Catalunya (segles XIX i XX): Les aportacions de la Diputació de Barcelona*. Monografies 5. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Lacuesta, Raquel. 2000b. Jeroni Martorell Terrats: Un arquitecto catalán del siglo XX. *R&R: Restauración & Rehabilitación* (41) (Juny): 56–61.

Lacuesta, Raquel. 2014. *La història de l'art -de l'arquitectura- català explicada per arquitectes. Discurs d'ingrés de l'acadèmica electa Il·lma. Sra. Dra. Raquel Lacuesta Contreras, llegit a la Sala d'Actes de l'Acadèmia, a Casa Llotja, el dia 18 de Juny de 2014*. Barcelona: Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi.

Marfany, Joan-Lluís. 1996. *La cultura del catalanisme: El nacionalisme català en els seus inicis*. 2a ed. Barcelona: Empúries.

Martorell, Jeroni. 1909. L'inventari gràfic de Catalunya. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (169) (febrer): 45–51.

Martorell, Jeroni. 1913. Concurs d'arquitectura: Veredicte llegit pel president de la Secció i membre del Jurat. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (217) (febrer): 40–46.

Medina Warmburg, Joaquín. 2002. La fábrica, la casa, el palacio: Franz Rank y Alfredo Baeschlin, dos 'Heimatschützer' en España. A *Arquitectura, ciudad e ideología antiurbana: Actas del Congreso Internacional*, editat per José Manuel Pozo i Ignasi López Trueba, 133–138. Pamplona: Escuela Técnica Superior de Arquitectura, Universidad de Navarra.

Moner, Jeroni i Joaquim M. Puigvert. 2010. Els estudis danesians de la masia, revisitats. *A Materials per a l'estudi de la masia de Josep Danés i Torras*, editat per Jeroni Moner i Joaquim M. Puigvert, 11–56. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona, Documenta Universitaria.

Otto, Christian F. 1983. Modern Environment and Historical Continuity: The Heimatschutz Discourse in Germany. *Art Journal* 43 (2): 148–157.

Pascual, M. Assumpció. 1922. Notes sobre l'assaig de mapa de terrats, teulades i cobertes de pissarra a Catalunya. *Butlletí dels mestres: suplement pedagògic de la revista Quaderns d'estudi de la Mancomunitat de Catalunya* I (5): 6–7.

Pla i Cargol, Joaquim. 1926. *Art popular i de la llar a Catalunya: Les arts humils: Els treballs en ferro: Les ceràmiques i els vidres, les estampes i el gravat: La masia*. Girona: Dalmáu Carles, Pla, S.A.

Prats, Llorenç, Dolors Llopart i Joan Prat. 1982. *La cultura popular a Catalunya: Estudiosos i institucions: 1853-1981*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular.

Puig Boada, Isidre. 1913. Castell de Palafolls: Estudi gràfic i nota descriptiva. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (217) (febrer): 33–40.

Puig i Cadafalch, Josep. 1913. La casa catalana. A *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua época: Segona part, 1041–1060*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

Puigvert, Joaquim M. 1998. L'elaboració del discurs pairalista a la Catalunya contemporània: La contribució dels arquitectes i els estudiosos de la masia (1908-1936). *Estudis d'història agrària* (12): 77–108.

Puigvert, Joaquim M. 2008. *Josep Danés i Torras: Noucentisme i regionalisme arquitectònics*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Puigvert, Joaquim M. 2010. La recerca de la masia com a 'art nacional'. Josep Danés: La masia com a objecte d'estudi i com a font d'inspiració arquitectònica. A *La vida a pagès: El món perdut de les masies i les possessions de Catalunya i les Balears: L'Estudi de La Masia Catalana*, editat per Josep Font i Montserrat Solà, 60–69. Barcelona: La Magrana, Arxiu Fotogràfic, Centre Excursionista de Catalunya.

Rosell, Jaume i Ramon Graus. 2010. Escursionismo e architettura in Catalogna, cento anni fa. *Il Progetto Sostenibile: Ricerca e tecnologia per l'ambiente costruito VIII* (26) (Setembre): 30–39.

Sandiumenge, Magí. 1929. *La Masia catalana: breu estudi de la casa rural catalana*. Barcelona: Llibreria Catalonia.

Solà, Montserrat. 2010. L'Estudi de la Masia Catalana: La història d'un gran projecte. A *La vida a pagès: El món perdut de les masies i les possessions de Catalunya i les Balears: L'Estudi de la Masia Catalana*, editat per Josep Font i Montserrat Solà, 18–41. Barcelona: La Magrana, Arxiu Fotogràfic, Centre Excursionista de Catalunya.

Suàrez, Àlicia i Mercè Vidal. 1993. *Els arquitectes Antoni i Ramon Puig Gairalt: Noucentisme i modernitat*. Barcelona: Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Verdaguer, Jacint. 1885. L'eura: als excursionistes. A *Caritat: poesies: estampades á favor de les víctimes dels terratrèmols*. Barcelona: Llibreria d'Alvar Verdaguer.

Vilà Valentí, J[Joan]. 1981. El camí de Pau Vila cap a la geografia. *Revista de Geografia XV* (1-2): 5–23.